

هنر خوشنویسی و حماسه عاشورا

● کاوه تیموری

ترکیب‌بند محتشم کاشانی

خط: استاد غلامحسین امیرخانی

ناشر: انجمن خوشنویسان ایران (۷۲ صفحه)

از مدنظر دور داشت زیرا تعداد فراوان این نمونه‌ها نشان از کارکرد و خدمتی است که هنر خوشنویسی در راستای مراسم سوگواری حضرت سیدالشهدا (ع) عهده دار بوده است، اما به غیر از آثار گوناگون و متفرقه‌ای که در موضوع حماسه عاشورا به دست خوشنویسان ایرانی رقم‌تزیین یافته است می‌توان اذعان داشت که در بین آثار و ادبیات مربوط به این واقعه مهم در تاریخ اسلام مقبولترین اثری که در بین مردم و عزاداران حماسه حسینی جای خود را باز کرده و از رونق تام و تمام برخوردار شده است، همانا ترکیب‌بند مولانا محتشم کاشانی است. بر این اساس آشنا‌ترین جلوه‌های هنر خوشنویسی در خدمت مضامین عاشورایی پیوندی ناگسستنی با این ترکیب‌بند پیدا کرده است و تجلی این پیوند همان کتیبه‌های فراوان و متنوعی است که بر روی پارچه‌های سیاه و با خوشنویسی نستعلیق به رنگ سفید و در اندازه قلم‌کتیبه نقش بسته و نمونه‌های متعدد آنها در تمام اماکن مذهبی، مساجد و حسینه‌ها دیده می‌شود.

به طور معمول در این نوع از کتیبه‌های پارچه‌ای

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتیبه‌های بسیار فراوانی که در ایام محرم در هر کوی و برزن به نمایش در می‌آید اشاره کرد که وجه غالب در محتوای آنها عباراتی است که متناسب با موضوع به دست هنرمندان خطاط تحریر یافته است. بر این نکته نیز باید افزود که ارزش و عیار هنری این دسته از آثار در اینجا مورد بحث نمی‌باشد اما از جهت عمومیت یافتن این نوشته‌ها که به عنوان جزیی ثابت از فرهنگ مکتوب و نمایشی عاشورا در آمده است، نمی‌توان آنها را

حادثه عاشورای محرم سال ۶۱ هجری از حوادث کم‌نظیری است که علاوه برداشتن زمینه‌های مطالعه در ابعاد گوناگون از یک زاویه نیز در بردارنده تأثیر عمیق این واقعه بر آثار هنرمندان ایرانی است. در حقیقت می‌توان این‌گونه بیان داشت که هنرمندان در عرصه‌های مختلفی چون تعزیه، موسیقی تعزیه، نقاشی، شعر و خوشنویسی با همدلی و هماهنگی طبیعی در جاودان کردن این واقعه مهم تاریخ اسلام سهم خویش را ادا کرده‌اند. از هم‌تنیدگی هنر خوشنویسی در شیوه‌های گوناگون آن با ادب فارسی به عنوان یک ویژگی ذاتی یکی از زمینه‌هایی را فراهم آورده که در نتیجه آن انعکاس مضمون پردازیهای مهم شاعران با کمک هنرمندانه خوشنویسان بر صفحات تاریخ ثبت و ماندگار شده است و از این منظر در مورد موضوع خاص این نوشتار یعنی حماسه عاشورا ادبیات خاصی شکل گرفته است.

صرف نظر از مجموعه نوحه‌هایی که در رثاء و شهادت حضرت حسین بن علی (ع) و یاران با وفای آن حضرت بدست خوشنویسان قلمی شد می‌توان به

نواری مستطیلی شکل تداوم پیدا می‌کند و در قسمت بالایی یا پیشانی کار مصرعی از ترکیب‌بند محتشم به نمایش گذاشته می‌شود و در قسمت پایین تر فضایی وسیعتر و با قلم کتیبه بزرگ مصرعهای بند اول ترکیب‌بند جاودانی محتشم قرار می‌گیرد. به همین ترتیب در خواص کتیبه‌های هر مصرع عبارت «یا اباعبدالله الحسین شهید» که شأن نزول حادثه را یادآور می‌شود تکرار می‌گردد.

در کنار این فرایند عمومی شکل خاص تری از بروز هنر خوشنویسی در کتابت کامل ترکیب‌بند محتشم کاشانی به صورت آثار چاپ شده قابل بررسی است. به طور حتم کتابت و چاپ این اثر یعنی ترکیب‌بند محتشم یکی از عرصه‌های مهمی بوده است که هنرمندان خوشنویس گوشه‌ای از عشق ورزی خود را به خاندان اهل بیت و بویژه به حضرت امام حسین (ع) ادا نمایند زیرا کتابت آثاری از این دست نیازمند یک زمینه و میل درونی بوده و همچنانکه محتشم کاشانی با چنین پشتوانه‌ای به سرودن ترکیب‌بند توفیق یافته است خوشنویسان نیز بنا بر میل باطنی و پیوند استوار دینی به این مهم همت داشته‌اند. به عنوان نمونه در سالهای گذشته نسخه‌هایی از ترکیب‌بند محتشم کاشانی توسط خوشنویسان و بویژه نستعلیق نویسان نوشته و بزیور چاپ آراسته شده است.

قربانعلی رحبی (با عنوان صلاهی غم، وزارت ارشاد، ۱۳۶۳)، سید عباس حسامی (اصفهان، ۱۳۶۶)، ناصر جواهرپور (فصلنامه هنر ۱۳۶۷)، استاد غلامحسین امیرخانی (انجمن خوشنویسان ایران چاپ اول ۱۳۶۵)، محمدعلی فرزند (احرار، تبریز، ۱۳۷۵) و... در زمره خوشنویسانی بوده‌اند که در سالیان گذشته به نگارش و کتابت این اثر مهم پرداخته‌اند.

اما بعد از ذکر این مقدمات سخن اصلی این نوشتار بررسی یکی از نسخه‌های خوشنویسی شده، از ترکیب‌بند محتشم است که به خط استاد غلامحسین امیرخانی نوشته شده و نخستین چاپ آن در سال ۱۳۶۵ توسط انجمن خوشنویسان منتشر شده و چهارمین چاپ آن نیز در سال ۱۳۷۶ روانه بازار کتاب گردیده است. قطع این اثر رحلی بوده و با جلد گالینگور و کاغذ گلاسه مرغوب به طبع رسیده است.

در کنار خط گرانبمای استاد امیرخانی که به کلام محتشم به اقتضای موضوع پر اهمیت آن اعتبار مضاعفی بخشیده است می‌توان از دو ویژگی کتاب مذکور یاد کرد. نخست آنکه مقدمه جامعی از استاد مرحوم سید حسن سادات ناصری (متوفی ۱۳۷۰ ه.ش) در ابتدای کتاب ذکر شده که تصویری روشن از شعر سوگوارانه محتشم کاشانی (۹۵۰-۹۹۶ ه.ق) را ارائه می‌دهد و دومین ویژگی کتاب ارائه نسخه‌ای از ترکیب‌بند محتشم به خط شکسته نستعلیق بسیار ممتاز می‌باشد. این نسخه شکسته یکی از شاهکارهای بدون رقیب این شیوه خوشنویسی بشمار می‌رود. صاحب‌نظران و استادان فن در تعیین خوشنویس این اثر فرجیخس، آن را به استاد بزرگ خط شکسته مرحوم درویش عبدالمجید طالقانی (۱۱۵۰-۱۱۸۵ ه.ق)، یا پیرو مکتب او یعنی استاد محمدرضا اصفهانی، و یا میرزا حسن کرمانی نسبت

با ارتفاع چهار چلیپا شکل گرفته که در درون تذهیب انتخابی آن بسیار طبیعی می‌نماید. کتابت این صفحات یکی از دلنشین‌ترین نمونه‌های نستعلیق معاصر را به نمایش می‌گذارد.

صافی کلمات و حروف، کرسی محکم، روانی و راحتی در نگارش اجزای سطر و در کنار هم قرار گرفتن آرامبخش کلمات از مزایای این صفحات به شمار می‌رود.

فرم نهایی صفحات به گونه‌ای است که در کادر مستطیل شکل خود ارتباطی مطلوب با حواشی پیدا کرده است. تعدادی از ابیات ترکیب‌بند محتشم در قالب چلیپا که نگارش ابیات به صورت مورب می‌باشد. توسط خوشنویس آن به نگارش در آمده است، و بی‌آنکه در پی ارائه نکات تعلیمی و آموزشی باشد به طور غیرمستقیم مهمترین اصول چلیپانگاری را به بیننده اهل تأمل و جوینده وادی خط ارائه می‌نماید. به طوری که نگارش این اثر در سال ۱۳۶۵ به عنوان منبعی قابل اعتماد و دست اول فراروی افرادی قرار گرفت که دست به استخراج اصول چلیپانگاری بویژه در محور

می‌دهند. در حقیقت چاپ کتاب ترکیب‌بند محتشم کاشانی یکی از شاهکارهای خط شکسته را نیز در معرض دید علاقمندان این خط قرار داده است. صفحه بدرقه کتاب با سیاه مشقی از شعر حافظ آغاز می‌شود. بیست و دو صفحه آغازین کتاب شامل عنوان، شناسنامه، سه تابلوی خوشنویسی، مقدمه کوتاه، مقدمه مرحوم سادات ناصری (ره) و مقدمه استاد امیرخانی، خوشنویس کتاب در مورد مرحوم درویش عبدالمجید طالقانی را در برگرفته است. از آن پس در کتاب، دوازده صفحه به متن شکسته، دوازده صفحه کتابت نستعلیق، بیست و چهار صفحه در قالب بیست و چهار چلیپا، یک صفحه به اظهار نظر در مورد کاتب خط شکسته و یک صفحه نیز به تکرار تابلوی پنج تن اختصاص یافته که در مجموع هفتاد و دو صفحه کتاب از این اجزا تشکیل شده است. یا توجه به این که بدنه اصلی کتاب از نقطه نظر هنر خوشنویسی آن، در صفحات کتابت متن و بیست و چهار چلیپای آن متجلی می‌باشد ادامه نوشتار را بر مدار این دو قسمت دایر می‌کنیم. فرم کتابت اثر در قالب عرضی چلیپای مرکب و

زیباشناختی این قالب، یعنی کشیده‌ها پرداختند.
 به عنوان نمونه فلسفی در کتاب ترکیب در نستعلیق
 (انجمن خوشنویسان، ۱۳۶۸) و کتاب کشیده (یساولی،
 ۱۳۷۷) و قاسم احسنت در کتاب ترکیب در چلیپا (شیراز،
 ۱۳۷۰) به آن نظر داشته‌اند.

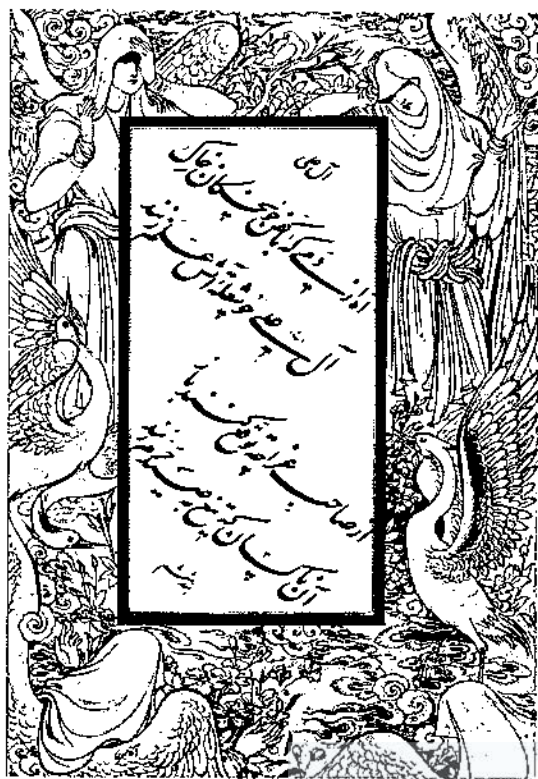
در چلیپاهای صفحه ۳۸ و ۳۹ نحوه توزیع کشیده در
 وسط هر سطر از یک سو و قرار گرفتن متوازن این
 کشیده‌ها در زیر هم از سوی دیگر، یکی از حالت‌های
 مطلوب برای ایجاد کشیده‌ها در چلیپا به توسط
 خوشنویس ارائه گردیده است. در صفحه ۴۶ یکی از
 زیبا ترین چلیپاهای کتاب رقم یافته است. قرینه سازی
 در بین کشیده‌ها و هم‌نوع بودن کشیده‌ها در حرکت و به
 تعبیری در «نواخت»، توزیع هنرمندانه کشیده در مصرع،
 و ایجاد کشیده‌های مرکب یا به عبارتی ایجاد دو کشیده
 در هر مصرع، قوت دوا بر حقیقی و معکوس و هندسه
 چشم نواز حروف و کلمات از ویژگی‌های قابل ارائه‌ای
 است که در یک نگاه خواننده را بخود جلب می‌کند. البته
 از این ویژگی‌های هنری در بیست و چهار چلیپای موجود
 در کتاب، موارد زیادی قابل پیشگیری است به عنوان
 مثال از نظم‌های هندسی‌ای که به حد اعلا ی هنری چه
 در ترکیب و چه در اجرا کلمات در این کتاب ارائه شده
 می‌توان به چلیپای صفحه ۷۰ اشاره کرد که در مصرع
 اول آن دو کشیده در آغاز و پایان آن رقم یافته و در
 مصرع دوم کشیده اصلی سطر در فضای میانی دو
 کشیده بالا قرار گرفته است و توازن و تناسب لازم را
 فراهم کرده است و همین فرم دلپذیر نیز در مصرع سوم و
 چهارم اثر ملاحظه می‌شود. بطوری که در پنج مورد
 قرینه سازی‌های هنری در این چلیپا قابل شمارش است.
 در هر چلیپا دوبیت از هر بند گزیده شده و در این انتخاب
 ارزش‌های زیباشناختی حروف و کلمات با دقت و وسواس
 فراوانی لحاظ شده است، تا در هنگام نگارش، قابلیت
 رقم یافتن بهترین ترکیب تحقق یابد.

یکی از نکات مهمی که در توازن چهار مصرع
 نوشته شده در چلیپانقش مؤثری دارد در نظر گرفتن
 «مرکز ثقل» چلیپاست که در انتهای سطر سوم یا حرکت
 صعودی کلمات و حروف به توازن و تعادل نهایی صفحه
 کمک می‌کند. معمولاً خوشنویسان برای بدست دادن
 مطلوب مرکز ثقل در چلیپا در انتهای سطر سوم کلمات را
 فشرده تر و در کرسی‌های مرکب، حتی الامکان همراه با
 ایجاد کشیده به اجرا در می‌آورند.

در چلیپاهای ترکیب‌بند محتشم در صفحات ۳۳،
 ۳۱، ۴۳، ۴۲ و ۵۹، نمایی از این ویژگی قالب چلیپا ارائه
 شده است و این موضوع از آنجا قابل اهمیت است که در
 ارزیابی هنری خط نستعلیق و ضرورت تحول و نوگرایی
 در آن، بعضی‌ها را اعتقاد بر آن است که قالبها و فرم‌های
 سنتی مانند چلیپا نمی‌توانند تحول کیفی در هنر
 خوشنویسی را فراهم آورند. در بعضی از چلیپاها
 ترکیبات نامتعارف و غیر معمول و یا کم سابقه و یا
 بی سابقه نیز ظهور کرده است. مثلاً در چلیپای صفحه
 ۴۲ اتصال کلمه «نزدیک» و کلمه «شد» با هم به صورت
 کشیده «نزدیکشد» ارائه شده است.

در بعضی موارد نیز عبارت «اهل بیت» به صورت
 جدا و یا روی هم به نگارش در آمده است.

همچنین اتصال کلمه «خسی» با «که» بصورت کشیده (صفحه ۶۵) و (چلیپای صفحه ۶۶) از موارد دیگری است که در اثر دیده می‌شود. در بعضی از چلیپاها نیز به علت زیاد بودن کلمات خرد و درشت، خوشنویس به تکلف افتاده و در پی جمع و جور کردن سطر، حروف و کلمات را تا حد ممکن بر یکدیگر سوار نموده است. به عنوان مثال در سطر سوم و چهارم چلیپای صفحه ۲۴ این نکته مشهود می‌باشد.

موارد نامتعارف دیگری نیز از نظر تعلیم خوشنویسی و قواعد کلاسیک خط در کتابت‌ها دیده می‌شود. مثلاً در صفحه ۲۷ در مصرع «اول صلا به سلسله انبیا زدند» سه کشیده (دو کشیده و یک نیم مد) ایجاد شده که البته انگیزه اصلی در آن، هم اندازه شدن طول مصرع مذکور با سطر بالایی آن بوده است. به همین ترتیب در مصرع «بر خلق تشنه خلف مرتضی زدند» دو کشیده در کنار یک نیم کشیده دیده می‌شود که با توجه به دلیل ذکر شده قابل تبیین است. همچنین در مصرع «با مصطفی یوحیدرو اولاد کرده‌ای» (صفحه ۶۵ کتابت و صفحه ۶۶ چلیپا)، دو کلمه مصطفی و حیدر در کنار هم به صورت کشیده نوشته شده‌اند و در آن‌ها طول مصرع و هماهنگی با سطر بالا ملاک بوده است. از این موارد نیز در صفحات کتابت باز قابل ملاحظه است. در صفحه ۲۹ مصرع «کردند رو به خیمه سلطان کربلا» دو کلمه خیمه و سلطان بصورت کشیده در کنار هم اجرا شده‌اند.

در صفحه ۳۳ مصرع «سیماب وار روی زمین بی سکون شدی»، کلمه سیماب در ابتدای سطر یا کشیده تمام عیاری آغاز شده است. و در مصرع «وانگه سرادقیکه ملک محرمش نبود» کلمه سرادقیکه بصورت کشیده در کنار ملک قرار گرفته است و باز در مصرع «طغیان سیل فتنه و موج بلابین» در صفحه ۶۱،

کلمات سیل و فتنه بصورت کشیده در کنار هم بوده و کلمه بین نیز بصورت کشیده اجرا شده است.

هدف از ارائه نمونه‌های ذکر شده از آن جهت در تحلیل هنری این اثر قابل اهمیت است که این کشیده‌ها بصورت طبیعی و براساس ماهیت کلمه یا جمله شکل نگرفته‌اند بلکه طراحی و معماری و هندسه نشانند آنها در کنار هم براساس ابتکار و خلاقیت خوشنویس کتاب انجام شده و به عبارتی حضور ایده‌های هنری در سرتاسر این اثر کوتاه و کم‌برگ، اما پر بار قابل ملاحظه و مشاهده است و با خیلی از آثار رایج خوشنویسی که متناسب با نظم‌های هنری از پیش تعیین شده رقم می‌یابند سازگار نیست و خوشنویس سعی داشته است روایت خویش را از اصول بنیادین چهارده گانه در خط به کار بندد.

خوشنویس این اثر یعنی استاد امیر خانی که از استادان طراز اول این هنر ارزنده به شمار می‌روند در مصاحبه با نگارنده این سطور به توصیف اثر مورد بحث با طرح و مطرح کردن پنج ویژگی به شرح زیر می‌پردازند:

- ۱- محتوای والای اثر که در برگزیده شعر جاودانی محتشم است.
- ۲- مقدمه ارزشمند مرحوم استاد سید حسن سادات ناصری (متوفی ۱۳۷۰)
- ۳- ارائه نسخه‌ای از خط شکسته که بسیار پر عیار و زلال می‌باشد.
- ۴- ایجاد هماهنگی نقش (تذهیب و تشعیر اثر) با خوشنویسی متن
- ۵- ارائه هم‌زمان دو خط شکسته و نستعلیق در کنار هم از یک اثر واحد.

لازم بذکر است قرار گرفتن دو نوع خط (شکسته و نستعلیق) از یک متن واحد در کنار هم تقریباً از موارد

نادر در چاپ کتابهای خوشنویسی به شمار می‌رود که این اثر دارای چنین امتیازی می‌باشد.

در مورد شیوه خوشنویسی استاد امیرخانی در این اثر باید به ذکر ویژگی کلی در شیوه خط ایشان پرداخت که همانا در بردارنده تلفیقی از ویژگیهای اساتید متقدم مانند میرعماد الحسنی (۹۶۱-۱۰۲۴ ه. ق)، میرعلی هروی و نهایتاً میرزای کلهر و مرحوم عماد الکتاب و استادان معاصر مرحوم استاد حسین میرخانی، استاد حسن میرخانی و مرحوم استاد علی اکبر کاوه می‌باشد. و در کنار این ره توشه مهم پشتکار و ممارست مداوم ایشان نیز بر آن افزون گردیده و می‌توان چنین بیان داشت که برای نخستین بار شیوه نویسی در هنر خوشنویسی به بار نشسته است. به طور حتم در مورد چند و چون و مزایای این شیوه، نوشتار مفصل و جداگانه‌ای مورد نیاز است که در حال حاضر محور این بحث نمی‌باشد. اما اشاره به این نکته ضروری خواهد بود که اقبال به این اثر بعد از چاپ چهارم و شمارگان چهل هزار نسخه یکی از شاخصه‌هایی است که ارزیابیهای اهل ذوق را از این اثر به شکل طبیعی نمایان می‌کند و اینکه از آن تاریخ به بعد نسخه‌ای از ترکیب بند محتشم به خط نستعلیق به چاپ در نیامده است که ارزشهای هنری این اثر را داشته باشد و یا هم‌عرض آن مطرح گردد. بنابراین بی‌پشتوانه نخواهد بود که این اثر را بخاطر داشتن خط شایسته و نیکوی آن نسخه‌ای کم نظیر معرفی نماییم که در حال حاضر معیارهای هنری نسخه نخستین را در خود جمع کرده است و فراهم آمدن چنین جایگاهی برای این اثر به تعبیر مرحوم سادات ناصری مربوط به اعتقادات شخصی به محتوای اثر و جانکاهی و عظمت واقعه کربلاست که این گونه به زبان زیبای هنر و در سپاس از شعر و خط و نقش و رنگ، جاودانی شده است.